
*Т.В. Лугуценко,
кандидат філософських наук,
доцент Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*

ЕСТЕТИЧНИЙ ЧИННИК ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Радикальне перетворення суспільства супроводжується соціальним стресом, зростанням моральних навантажень на людину, на соціальні групи. Коли особистість не встигає адаптуватися до умов, що швидко змінюються, руйнування усталених стереотипів і установок тією чи іншою мірою супроводжується “культурним шоком”.

Своєю чергою, стресова ситуація, криза можуть справити деформуючий вплив на особистість, зачепити найбільш фундаментальні, життєво значущі її цінності і потреби.

Для кожного періоду історії цивілізації характерне переосмислення людиною свого життя в його найбільш суттєвих складових, своїх життєвих цілей, стосунків з оточуючими, способу життя. Це зумовлює зміни в ціннісних орієнтаціях; відбувається їх переоцінювання, виявляються нові пріоритети, переглядаються старі й утверджуються нові соціальні та матеріальні ідеали і цінності у взаєминах з навколишнім середовищем. Ціннісні орієнтації особистості не лише перебувають під впливом соціально-економічних умов, вони справляють і зворотний вплив на соціальну дійсність.

Вплив ціннісних орієнтацій особистості на соціальну дійсність потрібно, на нашу думку, розглядати таким чином. Соціокультурні теорії соціальних змін є вирішальними чинниками соціальної еволюції. Вони відбуваються у соціокультурній галузі, у світоглядах, релігіях, системах цінностей, менталітеті соціальних груп і суспільства. Такі зміни є фундаментальними і визначають у кінцевому підсумку всі інші зміни, що відбуваються у суспільстві, зокрема і зміни соціальних структур і соціальних процесів. Історія розглядається як процес зміни різних типів культурних систем, підкоривши теорію соціального розвитку цінностям як головної рушійної сили у суспільстві [1; 2; 7; 8].

Слід враховувати, що естетичний простір кожної епохи визначається пануючими орієнтирами світобачення й органічно відтворює людський спосіб життєдіяльності в його історичній концепції.

Сучасні дослідження природи естетичного як фундаментальної людської діяльності, як способу гармонізації стосунків із світом, обґрунтування поняття естетичної домінанти епохи як вияву її естетичної суттєвості, забезпечили підґрунтя для розуміння естетичного фактору як складової історико-культурного процесу цивілізації.

Специфічною особливістю соціально-історичних змін є те, що людина виступає і як об'єкт, і як суб'єкт цих змін. Звідси випливає, що характер цих змін, рівень їх соціальної оптимальності цілком визначаються діловими і соціально-етичними якостями діючих суб'єктів; людина відповідальна за свою історію, бо вона її творець.

На нашу думку, характер соціальної реальності та її історичної динаміки зумовили той факт, що, не зважаючи на постійну і тривалу увагу до проблем власного буття, людина ще не змогла досягнути глибинні механізми цього буття і тому змушена творити свою історію багато в чому стихійно і (що найважливіше і тривожніше) на значній відстані від вектора оптимальності, про що красномовно свідчить вся її історія, сповнена катаклізмів різної змістовності і масштабності.

Процес розвитку особистості посідає особливе місце в багатоманітності явищ соціального світу. Світ особистості складається в умовах повсякденного життя за вирішального впливу системи суспільних відносин, типу культури, але ніколи не є дзеркальним відображенням соціуму.

Можливості особистого розвитку безпосередньо пов'язані з особливостями соціально-історичної ситуації. Відтворення суспільних відносин обов'язково зачіпає і предметну, і духовну складові суспільного буття.

Звернемо увагу на те, що мистецтво, фіксує зміни у світовідчутті людини, випереджаючи усвідомлення їх конкретною особистістю, допомагає інтуїтивно відчутти нове в ментально звичній аурі і, тим самим, сприяє повсякденній адаптації. Оскільки мистецтво не є засобом досягнення певних зовнішніх цілей, а має свою внутрішню мету, його зміст у цілому має художній характер, а не моральний, політичний тощо.

Безперечно, мистецтво звертається до найрізноманітніших питань людського життя, але моральна або будь-яка інша проблема історико-культурного процесу цивілізації лише тоді набуває художнього характеру, коли вона не просто перенесена з життя у художній твір, а й поставлена в контекст вирішення естетичної суперечності [5; 6].

Проблема ролі естетичних явищ в історико-культурному процесі поставала в різних ракурсах.

Естетичний аналіз сучасних напрямів розвитку західноєвропейського мистецтва у працях Л.Левчук, ґрунтовне дослідження рушіїв і внутрішніх змістів авангардних пошуків ХХ–ХХІ ст., здійснене В.Личковахом, і розроблення проблем природи мистецтва як явища культури В.Панченко стали базовими для визначення провідних характеристик сучасного культурного простору і моделей їх естетичного аналізу.

У цих дослідженнях естетичне розглядається як іманентний буттю конструктивно-творчий принцип. Їх можна поділити на дві групи:

а) праці, в яких естетичне постає як космо-соціо-природний принцип;

б) праці, що досліджують той чи інший естетичний феномен у його функціональному аспекті.

До першої групи можна зарахувати праці, в яких естетичне постає як космо-теургічна функція (Вл.Соловйов, М.Федоров, П.Флоренський та ін.); як космо-природна функція (В.Волькенштейн, Н.Дмитрієва, В.Самохвалова та ін.); як іманентна функція соціального буття (Н.Киященко, Б.Ліхачев, Б.Лук'янов, В.Попков та ін.).

У другій групі можна назвати праці як класиків естетичної і культурологічної думки (Т.Адорно, М.Бахтін, Л.Виготський, І.Кант та ін.), так і сучасних авторів (В.Бичков, Є.Ільєнков, Д.Ліхачев, А.Лосєв, Л.Столович, Е.Яковлев).

Виникає питання: для чого потрібно вивчення ролі естетичного чинника в історико-культурному процесі, який припускає певне бачення самого цього процесу? Чим є історія як процес, який об'єктивно реалізовується? Які витоки, причини та рушійні сили історико-соціальних змін? Який вектор цих змін?

Слід враховувати, що ми акцентуємо увагу, насамперед, на сучасні позиції і підходи в осмисленні цих проблем, привертаючи як філософсько-історичну класику (Ф.Бродель, М.Вебер, Г.Гегель, І.Кант, Н.Макіавеллі, К.Маркс, Ш.Монтеск'є, М.Мемфорд, А.Тойнбі, О.Тоффлер, Ф.Енгельс та ін.), так і сучасну соціально-філософську літературу (П.Алексєєв, В.Іноземцев, Л.Новикова, А.Панарін та ін.).

Метою нашого дослідження є розкриття цілісної картини буття естетичного у соціумі, розгляд особливостей його дії на історико-культурний процес. Для цього, насамперед:

– розглянемо сучасні інтерпретації історико-культурного процесу з метою з'ясування теоретичної та евристичної значущості аналізу чинника як одного з методів збагнення історії;

– здійснимо змістовний опис естетичного чинника як складової історико-культурного процесу;

– виявимо міру і специфіку дії естетичних явищ на соціальну історію.

Отже, цивілізаційний простір – це обставини, які створює людина і вплив яких вона постійно відчуває. Це обставини, що формують людські потреби, насамперед, вітальні.

Мотивація в них обґрунтовується корисністю результатів праці для себе, тому прагматизм і утилітаризм – це філософія цивілізації, як вважає В.Ісаєв.

Цивілізація, формуючи цей ідеал інституційними засобами соціальної організації та регуляції, надає культурі одноманіття в її ціннісно-сміслових суспільних вимірах.

Значною мірою на цей процес впливає громадський ідеал – “... квінтесенція уявлень людей про позитивні, з точки зору рода, аспекти буття” [4, 70].

Як відзначає В.Ісаєв, простір сучасної людини – це простір і цивілізації, і культури, що взаємодіють між собою. Тому людина постійно повинна роздвоюватись. Якщо в її структурі домінує “феномен часткової людини”, зорієнтованої не лише на об’єктивні показники культурного потенціалу, то, на думку А.Азаркіна, формується одновимірна людина, що сприймає цей потенціал на рівні матеріальному, доповнюючи матеріальність ідеальними утвореннями, не відповідними його змісту.

Але ідеал лишається ідеалом і набуває реальності лише тоді, коли переживається людиною, тобто через чуттєве співвідноситься з індивідуальним життєвим досвідом людини. Саме на цій межі відбувається диференціація між людиною культури і людиною цивілізації.

Отже, можемо стверджувати, що першорядну увагу людина має приділяти своєму різнобічному соціальному вдосконаленню і, у зв’язку з цим, вивчати його засоби, шляхи і механізми.

Слід враховувати, що людська діяльність має двояку спрямованість – перетворення природи на предмети людських потреб і на “оброблення людей людьми”. Проте цілком очевидно, що друга складова людської діяльності є умовою здійснення всіх інших її змістовних інтенцій.

Також звернемо увагу на те, що серед засобів, які забезпечують духовне відродження індивідів, їх достовірно гуманістичну соціалізацію, значна роль, поза сумнівом, належить сукупності естетичних явищ – мистецтву, естетично оформленому наочному середовищу, естетичним параметрам природи, залученої, так чи інакше, у систему людських взаємодій. Але сукупна роль естетичної суті в історичному процесі досліджена недостатньо.

При розгляді умов і засобів здійснення історичних подій естетичні параметри людського буття або відкидаються у розряд супутніх, додаткових моментів, або ігноруються, що, звичайно, призводить до спотворення справжньої суті людської історії. Цим і пояснюється актуальність нашого дослідження, яке спрямоване, насамперед, на розгляд іменної сукупної дії естетичних феноменів, залучених у людську життєдіяльність.

Для характеристики цієї “сукупної дії” скористаймося поняттям “естетичний чинник”, яке в найзагальнішому вигляді можна представити як сукупність естетичних явищ, які так чи інакше впливають на історико-культурний процес за допомогою певної (специфічної) дії на суб’єкти цього процесу.

Потреба введення такого поняття зумовлена тим, що, зазвичай, функціональна роль вказаної вище естетичної суті аналізується без урахування їх міцного зв’язку і взаємозумовленості.

Категорія “естетичний чинник” дає можливість уникнути такої роз’єднаності і сприяє збагненню ролі естетичного в історико-культурному процесі у більш виразному вигляді. Термін “естетичний” вказує на належність даного феномена не лише до сфери культури, а й до питань естетичного виховання.

“Естетичний чинник” визначається як система елементів (природа, наочне середовище, у своїх естетичних складових, мистецтво та ін.), об’єднаних конкретно-історичним естетичним ідеалом.

“Естетичний чинник”, виконуючи специфічну роль, яка полягає в розширеному відтворенні суб’єкта історико-культурного процесу, є рівнозначним іншим основним складовим реального історичного процесу (економічним, політичним та ін.).

Особливий інтерес для нашого аналізу представляють головні механізми дії естетичного чинника, які реалізуються:

- у підготовці суб'єктів історичного процесу надемпіричних суб'єктів, що роблять вирішальний вплив на формування історичного буття;
- у створенні “духу часу”, вираженого в ціннісних акцептах і естетичних ідеалах;
- у мобілізуючому, організуючому, надихаючому впливі естетичних явищ на духовний світ людини, тобто на його естетичне виховання.

Проблема зв'язку естетичних явищ з перебігом історії та їх впливу на нього у філософській-естетичній літературі так чи інакше ставилася і розглядалася. Наявність такого роду зв'язку відзначали мислителі різних культур: у західній естетиці – Платон, Аристотель, Шиллер, Гегель, в естетиці Сходу – традиційна китайська естетика (Сюнь-цзи, Цао Чжи, Гу Кай-чжи), у радянській естетиці – В.Соловйов, М.Федоров, у вітчизняній естетиці зростання уваги до естетичних можливостей – відповідь на кризу раціонально-діяльностного способу життя та спроба виходу з неї шляхом повернення в це життя відносин чуттєвості (І.Бондарчук, В.Лук'янець, В.Лічковах, О.Наконечна).

Відзначимо, що останнім часом в Україні робляться спроби створити естетику як науку практичну. Зокрема, важливими є ідеї Ю.Легенського, О.Пригорницької, О.Поліщук, але ці автори досліджують такі явища, які становлять напрям дослідження привнесення естетичного у повсякденне існування людини [5; 6].

Соціальна функція мистецтва розглядалася як в аспекті сьогодення, повсякденної його дії, так і в аспекті віддалених, опосередкованих і прихованих його результатів. Естетичні явища досліджувалися як здатність значно змінити соціальні відносини через відповідну зміну духовного світу суб'єктів історичного процесу. Так, у китайській традиції мистецтву (особливо музиці й живопису) надавалося дуже велике значення як одному з головних засобів духовного виховання, і тому воно було немов вплетене в побут китайського народу.

Висока духовна місія естетичних феноменів розглядається російськими мислителями як космоурґічна функція. Естетична дія міцно пов'язується з етичним вдосконаленням. Відштовхуючись від ідеї всеєднання (космічної єдності людства), формулюється головне завдання естетичного: через вдосконалення окремої людини – перетворення всього світу.

У працях М.Нечкиної, присвячених цій проблемі, розглядається вплив мистецтва на формування духовно-етичних якостей особи і, виходячи з цього, його вплив як на окремі історичні персонажі, так і на певні історичні події в цілому. Але при розгляді цих питань автор переважно лишається в річищі мистецтвознавчих пошуків і рішень.

Важливими є ідеї А.Гулиги, який розглядає переважно ґносеологічні проблеми взаємозв'язку естетичних і історичних реалій, але при цьому висловлює і деякі ідеї онтологічного характеру. На його думку, історичний процес, здійснюючись через велику кількість об'єктивно заданих обставин, реалізується, водночас, і за законами естетики.

Вагомий внесок в аналіз естетичного фактору здійснено Н.Крюковським, який досліджував естетичний розвиток людини як історико-творчий процес. Він також торкається питання про реальне втілення естетичних понять в історичний процес, що об'єктивно плине. Проте, автор дещо зміщує предмет дослідження, обмежуючи його лише естетичним ідеалом людини, історично поступального вдосконалення цього ідеалу.

Особливий інтерес для нашого аналізу представляють початкові тези, які ми поклали в основу аналізу історичного буття і чинників його самоздійснення і розвитку.

По-перше, в історичному бутті слід, на нашу думку, вирізняти два рівні: емпіричний і надемпіричний (про суть їх нижче).

По-друге, слід говорити про багаточинність історичного процесу з двома попередніми визначеннями чинника: чинник – все те, що впливає на історичний процес; чинник – це умова здійснення діяльності людей та їх груп.

Відзначимо, що при зверненні до енциклопедичних видань, які є своєрідним “барометром” змін, що відбуваються в тій або іншій науці, можна виявити такі визначення поняття “історії”: “тимчасова послідовність світових подій, що створюють певну дійсність”; “поняття, що розкриває динаміку людського буття, зміни і розвитку суспільства. У ширшому розумінні поняття використовується і для характеристики походження, формування, перетворення будь-яких речей, явищ, систем, протікання і трансформації будь-яких процесів (“природна історія”)

Такі визначення пов'язані, на нашу думку, з переглядом (під впливом феноменології і постструктуралізму) основоположних категорій онтології, що спостерігається в даний час: буття – подія, факт – фактичний, суть – існування. Найважливішим у цьому ланцюзі (з огляду на тему нашого дослідження) є перше відношення. Категорію “буття”, що характеризує об'єктивну реальність, заступає категорія “подія”, що є суб'єкт-об'єктивним відношенням: подія реалізує себе (актуалізується) у безлічі інтерпретацій, жодна з яких не має переваги над іншою. Подія триває і не може завершитися доти, доки це “кипіння” інтерпретацій продовжуватиметься.

Із гносеологічної точки зору, наявність безлічі інтерпретацій має певне евристичне значення, оскільки сприяє всебічному розгляду історичного процесу.

Водночас, орієнтація на зовнішню вираженість (фактична), її незавершеність і процесуальність, призводить до відмови від пошуку суті історичного процесу.

На нашу думку, таке тлумачення історичного буття характеризує лише перший його рівень – емпіричний, а саме: діяльність окремих індивідів та їх груп, що розгортається в часі, спрямована на задоволення особистих (егоїстичних) потреб. Емпіричний рівень не зачіпає повною мірою суть подій, що відбуваються, хоча є її виявом.

Для характеристики суті історії потрібно розглянути наступний рівень історичного буття – надемпіричний. Надемпіричний рівень є інтегрованим результатом діяльності великих мас людей, який характеризується наявністю визначеного, загального для даного соціуму сенсу цієї діяльності. Цей сенс підносить діяльність суб'єктів історії над согохвилинними утилітарно-егоїстичними цілями.

Може здатися, що нічого нового до емпіричного рівня не додалося: та сама діяльність, спрямована на задоволення потреб. У надемпіричному рівні йдеться не лише про діяльність людей, яка відбувається в часі, а й про результат цієї діяльності, який значно відрізняється від цілей і завдань окремої особи.

Конкретна діяльність більшості людей не спрямована на творення суспільних структур і цінностей (економічних, політичних, правових, духовних), проте вони виникають саме як наслідок цієї діяльності і для її регулювання.

Діяльність окремих індивідів ніколи не поглинається соціумом цілком, але виступає більш-менш значущою його функцією. Щодо цього, то частина більше цілого, будучи, завдяки своїм зв'язкам з іншими елементами системи, джерелом розвитку; виражається вона вже і на емпіричному рівні у прагненні людини вийти за своє наявне полягання як на практичному, так і на духовному полі.

XX століття внесло деструктивізм, уособленням якого стало так зване концептуальне мистецтво, в якому комунікативна складова відійшла на другий план, що призвело до втрати мистецтвом багатьох його функцій, зокрема виховних і гедоністичних. Творчість за таких умов зберігає зовнішні ознаки як процесу, спрямованого на отримання нового продукту, але сам продукт не виходить за межі ознак побутового речовизму. Естетичне в ньому виявляє себе як видовище, зорієнтоване на досягнення певної мети.

Отже, можемо стверджувати, що означена характеристика стала підґрунтям визначення творчої діяльності в проекції на культуру. Важливими щодо цього є ідеї Е.Шікунової, яка підкреслює, що творчий акт – це дискретна дія, яка “... розкриває безперервність процесу відновлення культури як сталої системи форм людської діяльності” [8, 135].

Водночас, індивідуальну діяльність зумовлюють не лише загальнозначущі потреби і цінності, а й той загальний сенс, який додається сукупному результату розвитку соціуму.

В аксіологічному сенсі – це загальні цінності і потреби всіх без виключення людей, що є початковою причиною розгортання їх діяльності; в історичному – сенс історії, існування соціуму як цілого.

Сутність концепції, яку ми розвиваємо, полягає у відновленні принципу цілісності людського буття, що реалізується в різних колах суспільного життя під впливом норм, цінностей і взірців, що склалися у соціумі [3; 7; 9].

Підкреслимо, що естетичні цінності поєднують у собі моменти емоційного оброблення відображеного і телеологічної орієнтації у перетворювальній свідомості та духовне вираження тілесності людини. Естетичне стає універсальною характеристикою буття людини, оскільки сутність естетичного зводиться до створення гармонії людини зі Світом, відчуття її як гармонійної складової Природи.

Отже, мистецтво є однією із складових повсякденності, її чуттєво-структурним началом і, водночас, такою рамкою, яка обрамовує картину повсякденності.

Ціннісні естетичні орієнтації особливості як компонент внутрішньої структури світогляду людини перебувають у діалектичному взаємозв'язку з інтересами, потребами, мотивами активності, можуть бути адекватними щодо ціннісних орієнтацій суспільства, об'єктивної цінності явищ духовної культури.

Отже, доходимо висновків, які висвітлюють в узагальненому вигляді основні теоретичні позиції дослідження й окреслюють перспективи подальшого розроблення проблеми:

1. Цінність є цілісністю утилітарного і духовного, що випереджально відображає об'єктивну і суб'єктивну реальності та, завдяки чуттєвій логосності, стає першопринципом буття людини.

2. Естетичні явища вчиняють сукупну дію на соціальну історію, сприяючи формуванню, з одного боку, високої духовності, а з іншого – суто емпіричної людини, орієнтованої на задоволення утилітарних потреб.

3. Дія естетичних феноменів лишається вагомою і на сучасному етапі розвитку світової цивілізації, тому об'єктивне оцінення їх сенсу і ролі в соціокультурних процесах, їх духовно перетворювальна, творча спрямованість є неодмінною умовою оптимального, прогресивного розвитку людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Азархин А.В.* Мировоззрение и эстетическое развитие личности. – К., 1990.
2. *Анисимов С.Ф.* Духовные ценности: производство и потребление. – М., 1998.
3. *Быстрицкий Е.К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К., 1991.
4. *Исаев В.Д.* Человек в пространстве цивилизации и культуры. – Луганск, 2005.
5. *Мізіна Л.Б.* Естетична інтерпретація історії мистецтва: сучасне бачення. – Луганськ, 2006.
6. *Поліщук О.П.* Художнє мислення: естетико-культурологічний дискурс. – К., 2007.
7. *Столлович Л.Н.* Природа эстетической ценности. – М., 1972.
8. *Шкунова Э.В.* Эстетические потребности и художественная культура. – Минск, 1986.
9. *Эстетическое сознание и процесс его формирования.* – М., 1981.